

بسم الله الرحمن الرحيم

بررسی شیوه های جبران خسارت معنوی ناشی از اهانت در فقه امامیه و حقوق ایران

زهرا آشوبی^۱

چکیده

موضوع خسارت معنوی یکی از مهمترین مباحث علم حقوق است که بحث شیوه های جبران آن بسیار جدی و مورد اختلاف حقوقدانان می باشد. یکی از مصادیق بارز و مبتلابه خسارت معنوی، خسارت ناشی از اهانت بر عواطف و اعراض اشخاص است که در این مقاله پس از معرفی مصادیق آن در فقه و حقوق، احکام آن در متون فقهی امامیه و قانون ایران مورد بررسی قرار گرفته است.

بررسی احکام مزبور مبین این امر است که شارع مقدس و به تبع آن قانونگذار در جمهوری اسلامی ایران، مجازات هایی را در موارد مختلف اهانت مقرر داشته است؛ اما اثبات این مدعی که " این مجازات ها از موارد جبران خسارت معنوی به شمار می روند " مستلزم بررسی شیوه های مرسوم در جبران خسارت معنوی و تطبیق احکام مورد نظر با این شیوه هاست. در این مقاله پس از انجام این بررسی و تطبیق ، اثبات می شود که آنچه در احکام فقهی امامیه و قوانین ایران به عنوان مجازات اهانت مطرح است ، از موارد جبران خسارت معنوی می باشد.

واژگان کلیدی: خسارت معنوی ، اهانت ، جبران ، تعزیر

۱. طلبه پایه اول مرکز تخصصی ریحانة النبى (س) رشت

در هر جامعه متمدن و قانون مدار علاوه بر حمایت قانونی از حقوق مالی ، توجه به حقوق معنوی اشخاص از اهمیت زیادی برخوردار است. با دقت به این امر که در بسیاری از موارد آسیب های معنوی عمیق تر و تأثیرگذارتر از خسارت مالی و مادی هستند، بر اهمیت پیگیری حقوق معنوی افزوده می شود. این اهمیت در احکام فقهی دین مبین اسلام نیز آشکار است. آنجا که پس از تصریح قرآن و روایات بر مولفه های اخلاق و تأکید بر رعایت آن، جهت ملزم نمودن افراد به رعایت اخلاق در جامعه، مجازات های سختی از سوی شارع مقدس برای مرتکبین و متجاوزین به حریم معنوی افراد در نظر گرفته شده است. از جمله این آموزه ها تعظیم شعائر الهی و احترام به عرض و آبروی مسلمان است که در صورت هتک حرمت این شعائر یا آسیب به آبروی فرد مسلمان، مجازات هایی در قرآن و روایات مقرر شده است که فقهای عظام امامیه در متون فقهی ، آنها را در ضمن احکام حدود و تعزیرات بیان داشته اند. همچنین در جهت اجرایی نمودن این احکام ، قوانینی از سوی قانونگذار جمهوری اسلامی ایران وضع شده است. با وجود این، بحث جبران خسارت معنوی از مباحث پر چالش علم حقوق است. در مورد ضرورت جبران این نوع خسارت و شیوه های آن نظریات مختلفی از سوی حقوقدانان مطرح شده است. برخی با وجود اعتقاد به انحصار جبران در روش مادی دلایلی از منابع فقهی و حقوقی به جهت اثبات ضرورت جبران خسارت معنوی مطرح کرده اند. اما به نظر می رسد که با وجود ماهیت این نوع خسارت، منحصر دانستن جبران آن به شیوه های مادی خالی از وجه باشد.

از طرف دیگر عوامل ایجاد کننده ی خسارت معنوی که در متون حقوقی آمده است، بسیار متعددند ولی به نظرنگارنده مهمترین مصداق آنها اهانت است. این اهمیت به دلیل عمق آسیبی است که در اثر شیوع مصادیق اهانت، به جامعه وارد می شود. فراوانی احکام اهانت در کتب فقهی و متون قانونی در حوزه ی خسارت های معنوی نیز موید این اهمیت می باشد.

مفهوم خسارت معنوی

معنای لغوی خسارت :

خسارت (به فتح خاء) از ریشه « خ س ر » به معنای ضرر و زیان، تباه کردن و ضایع نمودن است. (معلوف ، ۱۳۸۶ ، ص ۳۸۵)

معنای اصطلاحی خسارت :

در علم حقوق خسارت در دو معنا استعمال می شود: « مالی که باید از طرف کسی که باعث ایراد ضرر مالی به دیگری شده، به متضرر داده شود. » (جعفری لنگرودی ، ۱۳۶۸ ، ص ۲۶۰) و به معنای « زیان وارد شده » (جعفری لنگرودی ، ۱۳۷۶ ، ص ۳۸۵) در این مقاله معنای اصطلاحی دوم مراد است .

خسارت معنوی :

یکی از اقسام خسارت، خسارت معنوی است. به معنای لطمه ای که به یک حق غیر مالی اشخاص در اثر وقوع جرم وارد می شود. دکتر لنگرودی در ترمینولوژی حقوق خسارت معنوی را چنین تعریف کرده است : « ضرری که متوجه حیثیت و شرافت و آبروی شخص یا بستگان او گردد . » (جعفری لنگرودی ، ۱۳۶۸ ، ص ۲۶۲) از نظر دکتر امامی نیز خسارت معنوی عبارت است از صدمات روحی و کسر حیثیت و اعتبار شخص که در اثر عمل بدون مجوز قانونی یافت شده است. (امامی ، ۱۳۵۲ ، ص ۸)

مفهوم اهانت

معنای لغوی اهانت :

اهانت از ماده (ه و ن) به معنای سبک ، سهل ، خوار و حقیر شدن و در باب افعال به معنای سبک و ناچیز شمردن می باشد. (معلوف ، ۱۳۸۶ ، ص ۲۱۲۲) در زبان فارسی نیز به معنای خوار کردن و تحقیر است . (دهخدا ، ۱۳۷۷)

معنای اصطلاحی اهانت در فقه:

اهانت در اصطلاح فقه خوار کردن یا تحقیر کسی یا چیزی با گفتار یا کردار است. البته با این ملاک که

اهانت در افعال مشترک مانند پشت کردن به ضریح ائمه (علیهم السلام) یا دراز کردن پا به سمت قرآن که قابلیت اهانته بودن و غیر اهانته بودن را داراست، با قصد محقق می شود. (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۷، ص ۲۹۷ و ۲۹۸)

معنای اصطلاحی اهانته در حقوق:

« اهانته یعنی خوار کردن، جرمی است که به قول و فعل بدون اخبار و اسناد (نسبت دادن) ، به قصد خوار کردن و تذلیل طرف صورت می گیرد . » (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۸، ص ۷۱۶)

اقسام اهانته و مصادیق آن در فقه امامیه

با بررسی احکام مربوط به اهانته در متون فقهی، آشکار می شود که این احکام به دو قسم کلی قابل دسته بندی هستند. قسمی از احکام درصدد بیان حکم توهین به مقدسات می باشند و قسم دیگر به غیر موارد مقدسات اشاره دارند .

الف) توهین به مقدسات

شاید در نظر برخی افراد بررسی مبحث اهانته به مقدسات ذیل موضوع خسارت معنوی جایگاهی نداشته باشد. اما با توجه به این امر که اعتقاد به اصول و آموزه های دین حق، ارزشمندترین سرمایه معنوی هر انسانی است و تعرض به این اصول و آموزه ها ، شدیدترین و بالاترین نوع تعرض به جنبه های معنوی انسان خواهد بود؛ بنابراین بحث اهانته به مقدسات را می توان به عنوان مهم ترین مبحث در حوزه ی خسارت معنوی مطرح نمود. اصطلاح مقدس در هر آیین و مکتبی تعریف و مصادیق خاص خود را داراست. اما دراین مجال مقدسات از نظر دین مبین اسلام مراد است که تمام مصادیق آن ذیل چهار عنوان قابل جمعند ؛

(۱) اشخاص مقدس (۲) اشیاء مقدس (۳) مکان های مقدس (۴) زمان های مقدس

ب) توهین به غیر مقدسات

در دین مبین اسلام علاوه بر مقدسات، مواردی دیگری وجود دارند نظیر جان و مال و ناموس (عرض) مسلمان

که دارای حرمت و احترام هستند. آنچه در اهانت مورد تعرض قرار می گیرد عرض و آبروی فرد است که شارع آن را محترم دانسته است .

احکام اهانت در فقه امامیه

حکم اهانت بر حسب موارد آن مختلف است. اهانت به طور کلی نسبت به آنچه در شریعت اسلام محترم شمرده شده است، حرام می باشد. در برخی موارد موجب کیفر تعزیر یا حد بلکه برخی مراتب آن موجب کفر و ارتداد است . (نجفی، ۱۳۶۳، ص ۶۰۰) که هر یک با ذکر اقسام اهانت بیان خواهد شد .

۱ - حکم توهین به مقدسات

۱-۱ - توهین به اشخاص مقدس

به نظر قاطبه ی فقهای امامیه ، اهانت به هر یک از اشخاص مقدس به معنای ارتداد است .

حکم ساب النبی :

هر یک از فقهای شیعه که به موضوع سب (توهین) به پیامبر (صلی الله علیه وآله) توجه کرده و از آن سخن گفته است، بدون هیچ کوتاهی بر قتل ساب النبی (صلی الله علیه وآله) اسرار و پافشاری کرده است . در کتاب های فقهی در ابواب حدود ، ارتداد ، قذف ، نجاسات و مکاسب محرمه به مناسبت از حکم قتل ساب النبی سخن گفته شده است . فقیهان و مجتهدان شیعه در عصر رسالت و در دوران حضور امام معصوم که در طبقه اصحاب و شاگردان معصوم (علیه السلام) قرار داشتند این حقیقت را در قالب فقه مأثور و نقل حدیث معتبر از پیامبر (صلی الله علیه وآله) و ائمه (علیهم السلام) بیان نموده اند . محمد بن مسلم از امام صادق (علیه السلام) درباره ی مردی که پیامبر را سب کند، پرسید : آیا کشته می شود ؟ امام (علیه السلام) پاسخ دادند : « اگر بر جانت بیم نداری، او را بکش. » (حر عاملی ، بی تا ، ص ۲۱۳) فضل بن حسن طبرسی در صحیفه ی امام رضا (علیه الاسلام) نقل می کند

با توجه به مراتب مرقوم ، دادگاه می تواند حکم کند که خوانده ، مبلغ معینی پول به صورت نقد یا اقساط به زیان دیده بپردازد یا اینکه فعل حقوقی یا مادی را برای او انجام دهد و یا به نفع خواهان ترک کند. (سلطانی نژاد ، ۱۳۸۰ ، ص ۳۲۰)

۴-۱- روش جبران اسمی یا نمادین :

هر گاه خسارت وارد شده غیر قابل جبران باشد ، یا میزان ضرر قابل توجه نباشد و یا زیان وارده قابل اثبات نباشد و یا این که زیان دیده لطمه های وارده بر حیثیت و اعتبار خویش را نخواهد با اعطای معادل مالی جبران کند ، دادگاه حکم به جبران خسارت اسمی یا نمادین صادر می کند در این روش زیان دیده به دنبال جبران ضرر و زیان معنوی نیست . بلکه صرفاً پیروزی بر فاعل زیان رسان را جستجو می کند . (توپا ابراهیمی ، ۱۳۸۸ ، ص ۱۲۰) در مواردی که شخص مورد حمله ی نافرجام یا رفتاری توهین آمیز یا ضربه ی بدون اثر ظاهری قرار می گیرد، صدور چنین احکامی مرسوم است. در حقوق اسلامی نیز مواردی که امکان تعیین دیه نیست و مجازات خاصی پیش بینی نشده ، نشانه ای از چنین خسارتی دیده می شود. مثل ضربه ای که به صورت فرد وارد می شود ولی اثر ظاهری ندارد. (نقیبی ، ۱۳۸۶ ، ص ۳۲۹) در این روش معمولاً عامل زیان به کمترین مقدار واحد پول محکوم می گردد. در حقیقت آنچه برای زیان دیده اهمیت دارد، اثبات حقانیت او از طریق صدور حکم به جبران خسارت معنوی است که برای او ارزش اجتماعی و اعتبار حقوقی دارد؛ این خسارت هر چند ناچیز ، صرفاً تایید می کند که خواهان ادعای خویش را ثابت کرده و در مقابل خوانده پیروز شده است .

۵-۱- روش جبران تنبیهی یا ضمانت اجرای کیفری زیان های معنوی ناشی از جرم :

خسارت تنبیهی در مواردی تعیین می شود که ارتکاب جرم یا خطای مدنی از روی عمد و با سوء نیت باعث ضرر به دیگری شده باشد. حکم به این نوع خسارت، علاوه بر مجازات مجرم باعث عبرت او و دیگر افراد جامعه شده و از ارتکاب چنین اعمالی در آینده جلوگیری می کند. این نوع مجازات در حقوق کشور ما و دیگر کشورها وجود دارد؛ مجازات های تعزیری که تعیین میزان و نوع آن در اختیار دادگاه است و یا حدود نظیر حد قذف معادل خسارت تنبیهی است، چون در نتیجه این گونه افعال مجرمانه به حیثیت فردی و خانوادگی و

عواطف انسانی شخص لطمه وارد می شود ، تعیین مجازات برای کسی که دیگری را قذف می کند یا مورد توهین قرار می دهد مبتنی بر جبران خسارت معنوی است و چنین نقشی را ایفا می کند. (نقیبی، ۱۳۸۶، صص ۳۲۲ - ۳۲۹)

شیوه های دیگری نیز در جبران خسارت مطرح است (افشار ، ۱۳۹۴ ، ص ۱۰۰) اما چون در حوزه ی خسارت های معنوی قابلیت اجرا ندارند. بنابراین به همین پنج شیوه در بیان شیوه های جبران ، اکتفا می شود .

تطبیق احکام فقهی و حقوقی اهانت بر شیوه های جبران

با بررسی و دقت در احکام و قوانینی که بیان گردید آشکار می شود که از بین پنج شیوه ی جبران فقط سه شیوه بر احکام و قوانین مزبور قابل تطبیق است. یعنی شیوه های "جبران از طریق اعاده ی حیثیت" ، "جبران تنبیهی یا ضمانت اجرای کیفری" و "جبران از طریق ارزیابی مالی و تقویم به پول" است. در مجموع احکام فقهی در دو بخش اهانت به مقدسات و اهانت به غیر مقدسات در قالب حد یا تعزیر به کیفر فرد اهانت کننده تصریح دارند. بنابراین احکام مزبور با شیوه ی "جبران تنبیهی یا ضمانت اجرای کیفری" مطابق هستند. از سوی دیگر مواد قانونی که بیانگر حکم اهانت می باشند نیز بر این شیوه ی جبران تأکید دارند. به جز مواردی نظیر ؛ ماده ۲۳ قانون مطبوعات که مشعر به شیوه ی "جبران از طریق اعاده ی حیثیت" است و ماده ۶۰۸ قانون مجازات اسلامی و ماده ۱۰ مسوولیت مدنی که به "جبران خسارت مالی و تقویم به پول" اشعار دارند.

نتیجه گیری

یافته های پژوهش، ذهن نگارنده را به سمت این نتیجه هدایت نمود که اگر احکام کیفری اهانت صرفاً به هدف جبران و دلجویی از مجنی علیه تشریع شده بودند، شاید جای چنین مجازات های سختی را پرداخت خسارت مالی یا دیگر شیوه های مرسوم در سایر نظام های حقوقی، می گرفت. پس به نظر نگارنده هدف از تشریع این نوع احکام علاوه بر دلجویی از افراد زیان دیده، جلوگیری از جنایت علیه حیثیت افراد باشد. زیرا آگاهی از پیامدهای سخت چنین رفتارهایی قدرت بازدارندگی بالایی را در افراد ایجاد می کند. این مطلب نشانگر

این مهم است که شارع مقدس حتی در احکام قضایی نیز به دنبال تعالی روح و سعادت انسان و جلوگیری از فساد و تباهی اوست. پس قوانین شرعی اسلام همسو با دستورات اخلاقی و آموزه های اعتقادی در پی هدایت و نجات انسان طرح ریزی شده اند و نه فقط در جهت تنظیم حیات دنیوی بشر .

پیشنهادهات :

- ۱ - نگارنده پیشنهاد می کند که در پژوهش های آینده ، برخی دیگر از مصادیق خسارت معنوی از منظر فقه امامیه مورد بررسی قرار گیرد و احکام مربوط به آن از متون فقهی استخراج گردد.
- ۲ - پژوهش در زمینه ی اهانت به مقدسات به نحو خاص ، پیشنهاد دیگر نگارنده می باشد.
- ۳ - شایسته است که در زمینه ی ریشه ها و عوامل بروز اهانت از منظر کلامی ، اخلاقی و روان شناختی نیز پژوهش شود.

فهرست منابع

قرآن کریم

منابع فارسی

۱. افشار، حسن، مسولیت مدنی جبران خسارت معنوی در حقوق ایران، چاپ اول ، تهران، مجد ، ۱۳۹۴
۲. توپا، ابراهیمی، شبیر، درآمدی بر خسارت معنوی، در حقوق ایران، چاپ اول، تهران، آثار اندیشه، ۱۳۸۸
۳. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، ترمینولوژی حقوق، چاپ چهارم ، تهران، گنج دانش، ۱۳۶۸
۴. ----- دانشنامه حقوقی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۸
۵. حسین نژاد، حسینقلی، مسولیت مدنی، چاپ اول، تهران، مجد، ۱۳۷۷
۶. حلی(محقق)،جعفر بن حسن،شرایع الاسلام،جلد چهارم،ترجمه(ابوالقاسم احمد یزدی)،چاپ اول،تهران ،موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۶۸
۷. خالقیان، جواد، قوانین کیفری، چاپ اول، تهران، مهاجر، ۱۳۸۴
۸. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.
۹. سلطانی نژاد ، هدایت الله ، مسولیت مدنی خسارت معنوی ، چاپ اول ، تهران ، نور الثقلین ، ۱۳۸۰
۱۰. معلوف، لوئیس، المنجد، ترجمه (محمد بندر ریگی)، جلد اول، چاپ ششم، تهران، ایران، ۱۳۸۶

۱۱. مکی عاملی، شمس الدین محمد، لمعه دمشقیه، جلد ۲، ترجمه (محسن غرویانی - علی شیروانی) چاپ ۱، قم، دارالفکر، ۱۳۷۹
۱۲. نقیبی، سید ابوالقاسم، خسارت معنوی در حقوق اسلام و ایران و نظام های حقوقی معاصر، چاپ اول، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۶

منابع عربی

۱. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی، الهدایه فی الاصول و الفروع، جلد اول، قم، موسسه الامام الهادی، بی تا
۲. امام خمینی، روح الله، تحریر الوسیله، جلد ۲، چاپ دوم، قم، دارالعلم، ۱۳۸۷ ش
۳. موسوی بجنوردی، سید محمد حسن، قواعد الفقہیہ، جلد ۷، چاپ اول، قم، الهادی، ۱۳۷۷ ش.
۴. جبل عاملی، زین الدین بن علی، الروضه البهیة فی شرح اللعه دمشقیه، جلد ۹، چاپ اول، قم، داوری، ۱۴۱۰ ق.
۵. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، جلد ۹، ۱۶ و ۲۸، بیروت، موسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث العربی، بی تا.
۶. طوسی، محمد بن حسن، النهایه فی مجرد الفقه و الفتوی، چاپ دوم، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۰۰ ق
۷. موسوی بغدادی، علی بن حسین (سید مرتضی)، الانتصار فی انفرادات الامامیه، قم، موسسه ی فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، ۱۳۸۷ ش.
۸. نجفی، محمد بن حسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع السلام، جلد ۴۱، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳
۹. نجفی خوانساری، موسی بن محمد، منیه الطالب فی شرح المکاسب، جلد دوم، قم، النشر الاسلامی، ۱۴۱۸ ق.
۱۰. الوجدانی فخر، قدرت الله، الجواهر الفخریه فی شرح الروضه البهیة، الجزء السادس عشر، چاپ دوم، قم، سماء قلم، ۱۳۸۴ ش.

مقالات و پایان نامه ها

۱. افشار، حسن، «مسئولیت مدنی قضات»، پایان نامه کارشناسی ارشد، تابستان ۱۳۸۳.
۲. امامی، سید حسن، نشریه دانشکده حقوق دانشگاه ملی (سابق)، شماره ۲، بهمن ۱۳۵۲.
۳. امرایی فرد، مسعود، «قابلیت مطالبه خسارت معنوی در حقوق ایران با تأکید بر رویه قضایی»، رساله دکتری حقوق خصوصی، دانشگاه مفید قم، سال ۱۳۹۱.

سایت ها

۱. پایگاه اطلاع رسانی آیت الله مکارم شیرازی.

